

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

В статті розглянуто структурні перетворення в системі вищої освіти в умовах переходу до ринково орієнтованої економіки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вища освіта, структура вищої освіти, приватна освіта, державна освіта, комерціалізація освіти

Докорінна трансформація освіти, яка пов'язана зі вступом людства в інформаційне суспільство, в Україні збіглася в часі з утвердженням незалежності, становленням ринкових відносин і переглядом під цим оглядом системи цінностей у сфері освіти. Важливий чинник, який вплинув на освіту — створення в Європі єдиного освітянського простору, до якого увійшла й Україна. В державі активно формується нова парадигма освіти, в якій на перший план висувається завдання не просто дати студенту певну суму знань, навичок, а розвинути в нього творчі здібності, мобільність, навчити його оперативно здобувати та використовувати інформацію, тобто повноцінно жити і працювати в умовах ринкового інформаційного суспільства [1].

У наукових дослідженнях вже давно усвідомлена необхідність структурних зрушень у системі освіти. Зміни, що відбулися останнім часом насамперед у структурі вищої освіти за радянських часів, монополюно визначалася державою. Структура вищої освіти до початку 90-х років в Україні відповідала завданням централізованої держави та командної економіки. Здобуття Україною незалежності, перехід до ринкової економіки — головна причина демократизації освітньої системи. Це висунуло нові вимоги до кадрів, породило попит на фахівців з нових спеціальностей, яких досі не готували у вищій школі. Державні заклади не змогли оперативного перебудувати свою роботу і забезпечити бізнес-структури, що народжувались в Україні потрібними кадрами. У таких умовах в Україні відродилася приватна вища освіта, яка запропонувала свій варіант відповіді на виклик

часу в сфері підготовки кадрів. Виникнення приватної вищої освіти було зумовлене загальносвітовими тенденціями, пов'язаними з орієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства та ринкової економіки. З її виникненням система вищої освіти України перетворилася на повноправного суб'єкта ринкової економіки, що вплинуло і на роботу державних вищих навчальних закладів. Все це робить необхідним осмислення сучасної структури освіти та визначення перспектив її розвитку.

Трансформаційні процеси в освіті не були лише структурними, а включали також впровадження різноманітних інновацій, до яких сприятливішими виявилися саме приватні навчальні заклади. Це пояснюється кількома причинами:

— по-перше, вони не сковані попереднім досвідом, традиціями, які тяжіють над великими державними навчальними закладами з віковою історією, усталеними стосунками;

— по-друге, внаслідок прямої економічної залежності від ринку праці вони вимушені оперативно вносити зміни у підготовку фахівців;

— по-третє, конкуренція з іншими приватними вузами та державними навчальними закладами змушує їх постійно знаходитися у пошуку нового, ефективного, що привернуло б до них увагу бажаючих здобути освіту;

— по-четверте, ця ж конкурентна боротьба стимулює індивідуальний підхід до освітніх потреб кожного студента, що створює гнучку систему отримання освітніх послуг.

До всього цього спонукає і такий чинник, як пряма матеріальна залежність від застосування найбільш економічно вигідних форм, методів та засобів навчання та виховання.

Нарешті, не останню роль у стрімкому розвитку приватного сектора освіти відіграє кадрова політика лідерів приватної освіти, спрямована на зосередження у своїх закладах найобдарованіших педагогів, підтримка молодих талановитих фахівців, виховання власних педагогічних кадрів завдяки системі неперервної освіти [2, с. 5].

Якщо узагальнити визначені в літературі основні соціальні функції приватної освітньої системи, то можна виділити наступні:

— заповнення в освітній системі вільних ніш, утворених унаслідок переходу до ринкової економіки, і задоволення сучасних освітніх потреб населення;

— мобільне реагування на потреби ринку праці;

— оперативне впровадження гнучких педагогічних технологій [3, с. 6].

По відношенню до джерел фінансування приватні вузи можуть бути чітко поділені на три групи. Перша — новаторські вузи, що добре зарекомендували себе на ринку освітніх послуг, мають стабільний приплив абітурієнтів і працюють тільки на розвиток національної системи освіти. У загальній чисельності приватних вузів України їх кількість складає не більше як 20 %. Друга група, що становить більшість, — вищі навчальні заклади, що отримали ліцензію на право освітньої діяльності і навіть акредитацію, але їх становище не стало стабільним, і в гонитві за джерелами фінансування вони припускають іноді порушення умов ліцензування, не пов'язану з освітою комерційну діяльність. Варто сподіватися, що більшість з них у найближчому майбутньому поповнять першу групу, оскільки послідовно приймають правила гри, що пропонуються Міністерством освіти України та Асоціацією навчальних закладів України недержавної форми власності.

Третя група об'єднує тих, хто прийшов заради того, щоб «робити гроші». Для цих приватних вузів характерна настирлива реклама і нестримна роздача обіцянок навчити всьому і в стислі строки. До цієї групи можна віднести і досить крупні, відомі в Україні вузи, готові заробляти гроші як завгодно і де завгодно. Їх чисельність складає приблизно 40 %. Така позиція і відверто комерційна діяльність властива молодому, безоглядному ринку освітніх послуг. У зв'язку з цим очевидно, що приватна вузівська освіта вимагає в Україні гранично суворого і принципового контролю з боку держави за дотриманням умов ліцензування і рівнем та якістю навчання [4, с. 86].

Існує також загроза, що за умов поширення платного навчання саме у державних навчальних закладах неминуче виникають передумови для по-справжньому масового хабарництва, спотворення фундаментальних принципів діяльності педагогічних працівників і цілковитого викривлення цілей освітньої системи держави [5, с. 3].

Сьогодні в Україні розгорнулася гостра дискусія, предметом якої стають саме приватні, недержавні навчальні заклади, а підґрунтям — питання про можливість та доцільність їх існування. Системи вищої освіти у світі визначаються великою різноманітністю. Проте можна відокремити дві основні категорії:

— державні системи, коли вища освіта забезпечується і фінансується лише державою;

— змішані системи з різною роллю державного та приватного сектору.

В останньому випадку інколи домінує приватний сектор (як, наприклад, у Японії), але частіше — державний. До останньої ка-

тегорії належить більшість країн Західної Європи. Так, у Нідерландах та Бельгії обидва сектори вищої освіти субсидує держава, а в Швеції, Франції, Іспанії та інших країнах приватний сектор відіграє обмежену та незначну роль [6, с. 60].

Суперечливість умов діяльності системи вищої освіти є віддзеркаленням ситуації, коли не досягнуто консенсусу щодо її суспільного і економічного значення, дотримання принципів соціальної справедливості і забезпечення рівного доступу до вищої освіти.

Ті, хто ратує за поширення приватного сектору вищої освіти, спираються на позитивні риси ринкової економіки, сподіваючись на розумний та демократичний ринок. Повна децентралізація освіти, надання вищим навчальним закладам автономії та зниження контролю держави над сектором освіти — такі вимоги висувалися прихильниками ринковізації освітнього середовища. Але прибічники приватної освіти висували на перший план фінансові переваги — підвищення ефективності і якості вищої освіти. Супротивники, своєю чергою, посилаються на ряд емпіричних даних та прикладів з практики різних країн, що спростовують ці переваги чи принаймні істотно зменшують їх значення. У рамках цієї аргументації можна виділити декілька стійких поширених позицій, які треба детально розглянути.

По-перше, захисники приватних навчальних закладів завжди стверджують, що такі заклади надають якісніші освітні послуги [7]. Проте низка даних свідчить, що у світовій шкалі — це перебільшення. Що стосується внутрішньої ефективності навчання, показником якої є академічна успішність, то переваги приватної освіти не є наявне значними. Крім того, багато приватних вищих навчальних закладів створюються в основному для забезпечення вузькоспеціалізованої підготовки, а не для забезпечення справжньої вищої освіти.

По-друге, вважається, що самофінансування приватних навчальних закладів полегшує фінансовий тягар для уряду, але, якщо згадати приклади з інших країн, то навіть у таких країнах де приватний сектор освіти домінує, держава витрачає великі гроші на субсидії та допомогу студентам, покриття капітальних витрат тощо.

По-третє, найчастіше прихильники приватної освіти стверджують, що вона оперативніше реагує на потреби ринку, ефективніше змінює умови, засоби та форми навчання, і це начебто так, бо в Україні приватні навчальні заклади почали створюватися саме за потрібними, дефіцитними у той час спеціальностями фахівця з економіки, права, управління.

Але сьогодні, як у нас, так і в більшості країн світу у приватних закладах освіти викладають переважно дисципліни, які не потре-

бують значних навчальних витрат. Такі заклади рідко займаються дослідницькою роботою, а віддають перевагу комерційним і вузькопрофільним курсам. У приватних навчальних закладах майже ніколи не вивчаються точні науки та медицина. Приватний сектор в основному задовольняє потреби студента, а не потреби держави, а коли декларується що приватний сектор задовольняє потреби суспільства, то мається на увазі саме задоволення потреб в індивідуалізації та вузької спеціалізації навчання. Справді приватний сектор реагує на ринковий попит, але в короткотерміновому плані, що насправді може завдати шкоди державі.

По-четверте, часто вважають, що приватний сектор керується суто філантропічними мотивами під час відкриття власних навчальних закладів і робить значні інвестиції у розвиток некомерційної вищої освіти. Насправді ж приватні навчальні заклади фінансуються за рахунок плати за навчання або з державних субсидій. Хоча приватні навчальні заклади є, за визначенням, некомерційними закладами, вони часто займаються прихованими операціями, одержуючи при цьому прибутки, які не обов'язково реінвестуються в освіту.

У багатьох країнах, у тому числі і в Україні, зростання приватного сектору навчання детерміновано негараздами в діяльності державних навчальних закладів. Зарубіжні фахівці застерігають, що в цілому мета і стратегія приватного сектора старшої середньої та вищої освіти може серйозно суперечити суспільним інтересам. Передусім це стосується перетворення «некомерційного приватного сектора» у високоприбутковий, використання його як інструмента соціального та політичного впливу і нелегального джерела матеріальних вигод. По-друге, оскільки приватний сектор освіти зацікавлений передусім в отриманні прибутків, він орієнтується на дешеві комерційні дисципліни, забезпечуючи не фундаментальну вищу освіту, а лише вузькопрофільну підготовку [8, с. 116].

Зарубіжні фахівці висловлюють стурбованість з приводу посилення соціально-економічної нерівності між бідними та багатими громадянами, спричиненою занадто високою вартістю навчання у приватних навчальних закладах, а тому приватна освіта не може необґрунтовано вважатися економічно ефективнішою, якісно кращою і більш соціально справедливою.

Спільне і відмінне між ринком освітніх послуг і ринком матеріальних предметів споживання можна визначити через розгляд матеріально-речових засобів виробництва, які присутні і в матеріальному виробництві і споживанні, і в споживанні та виробництві освітніх послуг.

Матеріально-речові засоби виробництва розглядаються двоїсто — як матеріалізація праці людини і як знаряддя цієї праці. Як головний елемент засобів виробництва останні можуть реалізувати свою суспільну корисність лише в процесі використання їх у предметній діяльності людини. Поза таким споживанням вони виступають як потенційні структурні елементи виробництва.

Отже, за своїм змістом матеріально-речові продуктивні сили є органічним втіленням уречевленої й живої праці, функціональним поєднанням людини і засобів праці, що здійснюється у виробничому процесі. В ході виробничого споживання матеріально-речові продуктивні сили набувають нової якості — перетворюються на продуктивну силу людини.

Будь-який елемент матеріально-речових продуктивних сил завжди є безпосереднім продовженням природних сил людини, її енергетичного потенціалу. Використання енергії домашніх тварин і води, пари, електрики, токарного верстата, автоматизованих систем, транспортних засобів і сучасних комунікаційних структур, у тому числі космічних комплексів, слід розглядати як робочі органи людини, органічне продовження її фізичного уособлення та інтелекту. У цьому розумінні продуктивні сили є не лише результатом втілення минулої праці людини, а й безпосереднім енергетичним потенціалом її праці.

Коли розглядаються продуктивні сили у зв'язку з працею людини, йдеться про продуктивну силу не індивідуальної, а суспільної праці. Такий підхід має історичну основу, адже процес відокремлення людини від тваринного світу йшов як процес утвердження не окремо взятого індивіда, а як частки виробничого колективу, племені, роду, а потім і суспільства.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що трансформація ціннісних орієнтацій, яка почалася на межі 80—90 років двадцятого століття, і яка включає відношення до ролі держави і місцю приватного сектору, — від утриманських настроїв, пасивного очікування повного державного забезпечення (що включає медичні та освітні послуги) та засудження приватних підприємців до поступової активізації підприємницької діяльності та розуміння ролі приватних вузів як не протилежних, а тих, що доповнюють державну освіту — продовжує набирати оберти, не зважаючи на суворі вимоги, яким ці процеси підкорені в силу специфічних рис розвитку України [9, с. 32].

У зв'язку з цим зростає інтерес до приватизації освітніх об'єктів з боку їх керівників та державних службовців. Тут необхідно мати на увазі другу проблему. Здобуття у власність освітніх установ, як і власності взагалі, надає її володарю не тільки права, а й обов'язки зі

збереження функцій установи, використанню їх тільки в цілях, що визначені під час приватизації. Оскільки власність вузів — це не тільки їх земля та будівлі, а й технічне обладнання, яке забезпечує проведення навчальної та дослідної діяльності, то, відповідно, від власника залежить стан освітніх технологій та матеріально-технічної бази, форми та засоби їх використання.

Вища школа — це частина освітньої системи, яка покликана здійснити відтворення фахівців у всіх галузях діяльності. На сучасному етапі в Україні вища школа, використовуючи притаманний будь-якій соціальній системі потенціал самореформування, намагається знайти власну нішу у суспільстві, яке переживає трансформаційні перетворення. Вона трансформується під впливом падіння попиту на одні спеціальності, та підвищення на інші.

Безумовно, освіта, як важливий елемент соціуму є одним із визначальних складників економічної системи, але за власною соціально-економічною природою освіта не може розглядатися на суто комерційних началах. Про це свідчить весь світовий досвід. Поряд з наукою, культурою та охороною здоров'я, освіта відноситься до змішаного, так званого третього, некомерційного сектору народного господарства, який у будь-якій країні фінансується здебільшого державою. Тому навіть приватні навчальні заклади за формою власності відносяться до третього сектора економіки, оскільки вони не є ані державними, ані комерційними структурами, а отриманий прибуток, якщо він є, відповідно до власного уставу спрямовують на власний розвиток.

Література

1. *Астахова В. І.* Пошук оптимальних шляхів продовжується // Економіка і управління. — 2000. — № 3; *Журавський В.* Два сектори освіти — одна мета // Вища освіта України. — 2003. — № 1; Економіка вищої освіти України: тенденції та механізм розвитку: Монографія. — К.: Педагогічна преса, 2006. — 208 с.; *Каленюк І. С.* Приватний сектор на ринку освітніх послуг в Україні // Теорії мікро-макроекономіки. Вип. 14. — К., 2003. — С. 18—26; *Корсак К.* «Ринковизація» освіти — хибний шлях у майбутнє // Новий колегіум. — 2005. — № 6; Приватна вища школа України на шляху інновацій: Монографія / В. Андрущенко, В. Астахова, Б. Корольов та ін. / Акад. пед. наук України. Ін-т вищ. освіти, Харк. гуманіт. ун-т «Нар. укр. акад.». — Х.: НУА, 2005.

2. Приватна вища школа України на шляху інновацій: Монографія / В. Андрущенко, В. Астахова, Б. Корольов та ін. / Акад. пед. наук Укра-

їни. Ін-т вищ. освіти, Харк. гуманіт. ун-т «Нар. укр. акад.». — Х.: НУА, 2005.

3. *Журавський В.* Два сектори освіти — одна мета // Вища освіта України. — 2003. — № 1. *Астахова В. І.* Державні і недержавні вузи в системі освіти // Економіка і управління. — 1999. — № 3.

4. *Корсак К.* «Ринковизація» освіти — хибний шлях у майбутнє // Новий колегіум. — 2005. — № 6.

5. *Животовский И. Г.* Частный сектор высшего образования: факторы роста и страновые особенности // Экономика образования. — 2002.

6. *Астахова В. І.* Пошук оптимальних шляхів продовжується // Економіка і управління. — 2000. — № 3. — С. 92; *Корольов Б.* Недержавний сектор освіти в Україні: проблеми становлення і розвитку // Вища освіта України. — 2003. — № 1. — С. 8—15.

7. *Корсак К.* Приватний сектор світової вищої освіти у вирі суперечливих тенденцій // Вища освіта України. — 2003. — № 1.

8. *Астахова В. І.* Место и роль частных вузов в украинской национальной системе образования // Вчен. зап. Харк. гум. ун-ту «Народ. укр. акад.» Т. 6. — Х.: Око, 2000.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2007

УДК 364.668

М. І. Диба, д-р екон. наук, проф.,
С. А. Бебело, аспірант,
КНЕУ імені Вадима Гетьмана
М. А. Плахотнюк, аспірантка
Інституту соціології НАН України

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ВИСХІДНА ТА ПЕРМАНЕНТНА ЛАНКА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються проблеми соціалізації державної діяльності за сутнісними аспектами та базовими елементами такого процесу. Відзначено базисну негативну роль мінімальної заробітної плати у реалізації політики оплати праці, підкреслено економічну доцільність для формування шкали системи заробітних плат виходити з рівня середньої заробітної плати на основі використання досвіду країн ЄС із визначенням межі бідності на рівні 60 % від середньої заробітної плати.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: соціалізація, соціальні та економічні функції держави, соціальна діяльність держави, шкала заробітної плати.